

ПОЛИТЕХНИК ТӘЛИМ МӘСҮЛӘЛӘРИ

Тәл'әт ӘФӘНДИЕВ
педагожи элмләри һәмизәди.

ШАКИРДЛӘРИН ИСТЕҢСАЛАТ ТӘЛИМИНИН ТӘШКИЛИНӘ ДАИР*

Бизим сосялист халг тәсәррүфатынын мүасир инкишафыны характеризә эдән әсас аламәт мурәккәб техниканын, комплексли механикләшдирмә вә автоматлашдырманын кетдикчә даһа бөйүк өлчүдә тәтбиг эдилмәсидир. Атом энергисиндән истифадә кетдикчә даһа кениш митясада тәтбиг эдиләр. Белә бир шәраитдә етишмәкдә олан кәнч нәсл мүасир истеһсалатын элми-техники әсасыны билмәли, йә'ни кениш политехник көрүшә малик олмалыдыр. Ялныз бу һалда орта мәктәби битирдикдән сонра истеһсалата кедән йүз минләрдә кәнч истеһсалатын сүр'әтли инкишафы илә аяглаша биләр, техника вә технолокиянын еникләриндән баш чыхарыб тез мәнимсәйәр вә беләликлә мәһсулдарлыгы йүксәлтмәйи бачарар. Мәһз буна көрә дә Сов.ИКП XX гурултайы башга мүһүм вәзифәләрдә янашы оларак алтынчы бешилликдә политехник тә'лими инкишаф этдирмәк мәсәләсини дә бүтүн чиддийә-тилә гоймушдур.

Шакирдләрдә кениш политехник көрүш даирәси яратмагда әсас ролу үмүмтәһсил фәнләри ойнамалыдыр. Физика, химия, биология, рия-

зийат, география, рәсм-хәтт фәнләри шакирдләрдә тәбиәт һадисәләринин аңчаг элми, материалистик изаһыны вермәклә кифайәтләnmәйәрәк, һәм дә мүасир сәнаә вә кәнд тәсәррүфатынын, энергетика, техника, автоматика вә технолокиянын да элми изаһыны вермәлидир. Шакирдләр физика, химия дәрсләриндә лабораторияда ишләмәк, машиналар һесабулама, өлчәмәк кими бачарыглар гәзанмалыдырлар. Бу вәзифәләрин еринә етирилмәси шакирдләрин өзләринә арзу этдикләри сәнәти сечмәси, бу сәнәтә аз бир вахтда йийәләnmәси вә истеһсалатда ярадычылыглар ишләйиб техниканы даһа да инкишаф этдирмәси үчүн зәрури олан политехник көрүш даирәсини кенишләндирмәйә имкан берир.

Лакин бунунла белә политехник тә'лимин һаята кечирилмәси үчүн үмүмтәһсил фәнләри илә кифайәтләnmәк олмаз. Буна көрә дә шакирдләрин политехник тә'лими, әмәк тәрбийәси үчүн башга йоллардан да истифадә олунур. Бу мәгсәдлә орта мәктәбин тәдрис програмына ә'малатханада иш, практикумлар дахил эдилмишдир.

Ә'малатханаларда вә тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндәки иш, машинашүнасылыг, электротехника вә кәнд тәсәррүфаты үзрә практикумлар шакирд-

* Биз бу мәғаләдә әсасән шакирдләрин машинашүнасылыг вә механики тә'мир завод вә сехләриндә тәшкил эдилән истеһсалат тә'лиминдән бәһс әдәәйик.

лэри эмэк вэрдишлэри вэ технологи биліклэрлэ силаһландырыр.

Мәктәбләримиздә э'малатханада, тәдрис-тәчрүбә саһәсиндәки ишләр-дә, практикумларда верилән эмэк тә'лиминин пешә өйрәтмәк характериндә олмасына имкан вермәмәк үчүн тәдбирләр көрүлүр. Бу мәгсәд-лә бир чох мәктәбләрдә физика, химия, биолокия, риязийят, рәсм-хәтт, эмэк, практикум мүәллимләр-риндән вә истеһсалат тәчрүбәси рәһ-бариндән ибарәт методика комис-сиясы ярадылмышдыр. Комиссия мәктәбдә политехник тә'лимлә мәш-ғул олур. Бу комиссияда мүәллим-ләр шакирдләрин алдыглары элми билікләрлэ онлара верилән эмәк вәрдишлэри арасында әләгә ярат-мағ формаларыны коллектив оларағ мүзакирә эдир, тәчрүбә мүбадиләси апарыр вә политехник тә'лимин һәя-та кечирилмәси саһәсиндә гаршыя чыхан чәтинликләри бирлиkdә һәлл эдирләр.

Шакирдлэри истеһсалатла била-васитә кениш таныш этмәк үчүн истеһсалата экскурсиялар вә шакирд-лэрин истеһсалатда тәчрүбә кечмә-си тәшkil эдилир.

Завод, фабрик, колхоз вә сов-хозларда мәһсулдар әмәйә чәлб олунан шакирдлэрин сайы илдән-илә артыр. Шакирдлэри мәһсулдар әмәйә чәлб этмәк үчүн колхозларда кәнчләрдән ибарәт хүсуси тә'лим бригадалары, комсомолчу кәнчләр-рин яй дүшәркәлэри; фабрик вә за-водларда комсомолчу кәнчләр сехи тәшkil эдилмәси кими иш форма-ларындан мүвәффәгийәтлә истифа-дә эдилир.

Шакирдлэрин политехник көрүш даирәсини кенишләндирмәк вә он-ларда техника саһәсиндә мүәййән эмәк вәрдишлэри яратмағ үчүн тех-ника үзрә сенифдән вә мәктәбдән кәнар апарылан ишләр дә илдән-илә артыб кенишләнир. Мәктәбли-ләр үчүн завод вә МТС-дә автомо-били, трактору өйрәнән дәрнәкләр тәшkil эдилмәси даһа чох яйылыр.

Бүтүн бунларын һамысы шакирд-лэрин эмәк тәрбийәсинә, эмәк фәа-

лийәтинә һазырланмаларына, по-литехник тәһсил алмаларына көмәк эдир.

Мә'лум олдугу үзрә политехник тә'лим шакирдлэри мүасир истеһ-салатын үмуми әсаслары илә таныш эдир вә эйни заманда онлара истеһ-салатда ән чох тәтбиг олунан аләт-ләрлә ишләмәк, бир сыра механизм-лэри идарә этмәк вәрдишлэри га-занмаға имкан ярадыр. Политех-ник тә'лим мүәййән бир сәнәт вер-мир, пешә өйрәтмир. Лакин бунун-ла белә политехник тә'лимин сәнәт өйрәнмәни гәти сурәтдә рәдд этди-йини, һәр һансы бир сәнәти өйрән-мәйин, политехнизмин тамамилә зиддинә кедән һәрәкәт олдугуну де-мәк олмаз. Политехник тәһсилин һәята кечирилмәсиндә әсас рол ой-наған физика, химия, биолокия, рия-зийят фәнлэрини йүксәк сәвиййәдә кечмәклә янашы оларағ истеһсалат-да ән чох тәтбиг олунан сәнәтләрдән биринә дәриндән йийәләнмәк поли-технизм принсипинә нәинки зидд ол-маз, политехник тә'лимин верилмә-синә нәинки зәрәр вурмаз, һәтта она мүәййән дәрәчәдә көмәк эдәр. Чүнки мүасир истеһсалатда ән чох тәтбиг олунан сәнәтләрдән биринә дәриндән йийәләнәркән шакирд бир сыра истеһсалат саһәлэри үчүн әла-мәтләр олан билік вә бачарыгла силаһланар. Бу исә политехник тә'-лимин гаршысында дуран тәләбләрә уйғундур. Буну да демәк ләзымдыр ки, мүасир истеһсалатын һәтта дар бир саһәси илә дәриндән танышлығ шакирдләрә мүәййән гәдәр поли-техник мә'лумат верир.

Мүасир механикләшдирилмиш истеһсалатда ән чох токарлығ, мон-тажәтмә вә электротехника тәтбиг олунур. Бу исә шакирдләрә илк нөвбәдә һәмин саһәләр үзрә эмәк вәрдишлэринин верилмәсини зәрури эдир. Бу вәрдишләр демәк олар ки, бүтүн механики истеһсалат сәнәт-ләриндә ләзымдыр. һәмин вәрдиш-ләрә йийәләнмиш адамлар машын-лары, техники гурғулары, техники апаратлары, энергетика ишнини даһа яхшы баша дүшә билирләр.

Металлары кәсмәклә әләгәдар олан бир сыра сәнәтләрин (токарлыг, фрезерчилик, торначылыг) өйрәнилмәси машиншүнаслыгын (машынын һиссәләри, механизмләрин гаршылыгы тәсири, һәрәкәтин верилмәси) вә электротехниканын әсаслары, һәмчинин материалларла танышлыг тәләб эдир. Бу исә өз нөвбәсиндә һәмнин сәнәтләрә яхын олан бурғу илә дешмәк, рәндәләмәк, чилаламаг, машин тәмири кими ишләрлә дә танышлыгы ирәли сүрүр. Һәтта тохучулуг вә тикиш фабрикиндәки технолокиянын өйрәнилмәси дә башга сәнәе саһәләри үчүн характерик олан машиншүнаслыг вә энеркетика мәсәләләринин өйрәнилмәси илә әләгәдардыр. Мүәййән бир мүәссисәдә олан технолокиянын өйрәнилмәси башга истеһсалатын технолокиясынын үмуми әсаслары илә таныш олмаға имкан верир.

Истеһсалатын экономикасы вә тәшкилинин әсасларына кәлдикдә, мүәссисәләрин һамысынын экономика вә тәшкилинин әсасларында үмуми чәһәтләр чох олдуғундан бунларла һәтта бир мүәссисәнин нүмунәсиндә кифайәт гәдәр таныш олмаг олар. Буна көрә дә сон заманлар өлкәмизин бир чох мәктәбләриндә политехник тәһсили һәята кечирмәк үчүн истифадә олунан башга йолларла янашы олараг шакирдләрин мүәййән бир сәнәтә йийәләнмәклә истеһсалат тәлими кечмәси дә тәتبиг эдилир.

В. И. Ленин өйрәдир ки, практика тәкчә һәгигәтин ме'яры дейил, һәм дә идракын мәнбәдир. Буна көрә дә истеһсалат тәлими заманы шакирдләрин еринә етирдикләри әмәли ишләрин онларын билийинин, шәхси тәчрүбәләринин артмасында хүсуси әһәмийәти вардыр. Чүнки әмәли фәәлийәт ушағын баш бейин ярымкүрәләринин габығыны, бүтүн һисс үзвләринин ишини фәәләшдирер. Әмәли иш заманы көрмә, эшитмә, ийбилмә кими дуйғуларла бирликдә ламисә, эзәлә-һәрәкәт дуйғулары да иштирак эдир ки, бу да биликләрин даһа там, даһа

дәрин, даһа мөһкәм олмасыны тәмин эдир. Бу исә һәмнин биликләрин һәята тәтбиги имканыны артырыр. Бунун сәбәби һисс үзвләринин һамысынын мәркәзи бейинлә әләгәдар олмасы вә әмәли иш заманы бейиндәки мувафиг мәркәзләрин гаршылыгы сурәтдә фәәлийәт көстәрмәләридир.

Артыг тәчрүбәдә исбат олунмушдур ки, чисимләрин физики һалларыны, һәмчини, формасыны дәрк этмәкдә, инсанда мөкан тәсәввүрүнүн әмәлә кәлмәсиндә эзәлә-һәрәкәт анализатору мүнүм рол ойнайыр. Бу анализатор һәм ени биликләр әлдә эдилмәсиндә, һәм дә башга анализаторларла әлдә эдилмиш биликләрин йохланылмасында иштирак эдир.

Мәлумдур ки, һисси гаврайышлар мүчәррәд аңлайышлар яранмасынын әсасыны тәшкил эдир. Һәрәкәт вә ламисә анализаторларынын чисмин кейфийәтләрини дәрк этмәкдә иштиракы исә әлми мүчәррәдләшдирмә кими мүрәккәб просесә йийәләнмә ишини асанлашдырыр. Этраф мүнһити дәрк этмәкдә әлләрин, үмумийәтлә эзәлә-һәрәкәт анализаторунун бөйүк рол ойнадығыны көстәрәрәк акадәмик И. П. Павлов языр:

«Беш харичи анализатора биз һәрәкәт апаратынын йүксәк дәрәчәдә инчә анализаторуну әләвә этмәли йик: бу һәрәкәт апараты һәрәкәтин һәр бир моментини, һәрәкәтдә иштирак эдән бүтүн һиссәләрин вәзийәт вә истигамәтини мәркәзи синир системинә сигнализә эдир»¹.

Материалист физиолокиянын бу мүддәаларындан айдын олур ки, үмумийәтлә тәлим ишиндәки әмәли ишләрин, о чүмләдән истеһсалат тәлими заманы техноложии просесдә иштирак этмәйин шакирд үчүн бөйүк идрак әһәмийәти вардыр. Шакирд техника үзрә, техниканын көмәйилә бу вә я башга иши еринә

¹ Академик И. П. Павлов, Һейванларын али синир фәәлийәтини об'ектив өйрәнмәйә даир ийирми иллик тәчрүбә, 1947-чыл, сәһ. 134.

етирәркән объектләр, просесләри билаваситә өз һиссләрилә гаврайыр вә бу просеси фәал сурәтдә иларә эдир. Шакирд чисимләрин үзәриндә ишләдикдә, бу вә я башга просесин еринә етирилмәсиндә фәал иштирак этдикдә бу чисимләрин хассәләрини, просесләри вә онларын әсасында дуран ганунауйгунлуллары һартә-рәфли, дәриндән вә конкрет олараг дәрк эдир.

Истеһсалат тә'лиминин бир әһәмийәти дә ондадыр ки, шакирдләр дэзкахла, машыңла, мүхтәлиф мате-риаллар үзәриндә ишләркән, әмәк просесиндә нәзәри биликләрини тә-чәссүм этдирирләр. Нәзәри билик-ләрин әмәк просесиндәки тәчәссүмү исә шакирдләрин нәләри яхшы бил-мәдикләрини мүәййән этмәйә, онла-рын биликләриндәки формализмлә мүбаризә апармаға имкан ярадыр.

Гейд этмәк лазымдыр ки, ша-кирдләрин истеһсалат тә'лиминин һәм дә бөйүк тәрбийәви әһәмийәти вардыр. Истеһсалатла, орадакы га-багчыл адамларын иши илә таныш-лыг, өзләринин мәһсулдар әмәкдә билаваситә иштирак этмәләри ша-кирдләрин әмәйә мүнәсибәтләрин-дә яхшы чәһәтә дөнүш әмәлә кәти-рир. Әввәлләр физикй әмәйә хор бахан бир сыра шакирдләр исте-һсалатда һәвәслә чалышыр, верилән тапшырыглары вахтында, яхшы кей-фийәтлә еринә етирмәк үчүн чид-ди сәй кәстәрирләр.

Шакирдләрин фәһлә коллекти-виндә иштирак этмәси, онларын мүәййән истеһсалат тапшырыгыны еринә етирмәси онларда интизам вә мүтәшәккиллик, коллективчилик, сәлигәлилик, ичтимаи мүлкийәт олан дэзкахлары, аләтләри гору-маг, хаммал вә энержийә гәнаәт этмәк кими гиймәтли кейфийәтләр тәрбийә эдир. Әмәк просесиндә әмәк-дә енилик ярадан адамларла көрүш-мәләри шакирдләрдә тәшәббүска-рыгы, ихтирачылыг һәвәсини, әмә-йә ярадычы мүнәсибәт бәсләмәк чәһдини инкишаф этдирир. Габаг-чыл фәһләләрин нүмунәсинин ша-кирдләрин коммунист әхлагы тәрби-

йәсинә үмүмийәтлә чидди тә'сири олур.

Шакирдләр физика, риязийят, кимя, рәсм-хәтт фәнләриндән алдыг-лары биликләрин истеһсалатда тәт-бигини көрәндә онларын бу билик-ләрин бөйүк һәяти әһәмийәти ол-масына инамы артыр вә онлар өз тәһсил вәзифәләринә даһа мәс'улий-йәтлә янашырлар.

Ери кәлмишкән буну да гейд эт-мәк лазымдыр ки, әкәр шакирдлә-рин истеһсалат тә'лими машыңга-йырма вә машын тә'мири заводла-рында тәшкил эдилирсә, шакирдлә-рин сехләрдә көрдүйү ишләр мәктәб э'малатханасында еринә етирилән ишләрә яхын олачагдыр. Бу һалда шакирдләрин истеһсалат тә'лими әслиндә онларын э'малатхана вә сехләрдә машыңшүнаслыг үзрә кеч-дикләри тәчрүбәнин давамы олачаг-дыр.

Украина ССР мәктәбләриндә ша-кирдләрин истеһсалат тә'лимини тәшкил этмәк сәһәсиндәки тәчрүбә-ни нәзәрә алараг 1956—1957-чи дәрс илиндә республикамызын бир чох мәктәбләриндә VIII—IX синиф шакирдләринин истеһсалат тә'лими тәшкил эдилмишдир. Тәкчә Бакы-нын 67 мәктәбиндә һазырда 119 си-ниф истеһсалат тә'лими кечир. Бу мәктәбләрдән бир чохунда иш яхшы тәшкил эдилмишдир. Мәсәлән, Кеш-лә районундакы 66 нөмрәли мәк-тәбдә VIII синифләрдән бири ма-шыңгайырма заводунда, бири ма-һуд фабрикасында вә бири дә 2 нөм-рәли сәнәт мәктәбинин э'малатхана-сында истеһсалат тә'лими кечир.

Бурада методик мәсәләләрлә мәш-ғул олмаг үчүн истеһсалат тә'лими методика комиссиясы тәшкил эдил-мишдир. Комиссия шакирдләрин истеһсалат тә'лими кечдикләри за-вод вә фабрикдә онлара рәһбәр-лик эдән мүһәндис-техникләрдән, сәнәт мәктәбинин мүәллимләриндән вә 66 нөмрәли мәктәбин физика, риязийят, рәсм-хәтт вә кимя мүәл-лимләриндән ибарәтдир.

Шакирдләр һәфтәдә бир күн сә-һәрдән завода (фабрикә, сәнәт мәктәбинә) кәләрәк ики саат нәзә-

ри мѣшгѣлѣ кечир, сонра исѣ 3 саат сечмиш олдуглары сѣнѣт сѣхѣсиндѣ чалышырлар. Бундан ѣлавѣ шакирдлѣр (VIII—IX синиф) яйда 12 иш куну фасилѣсиз олараг завод-фабрикдѣ ишлѣйѣчѣклѣр.

Районун 229 нѣмрѣли мѣктѣбиндѣ дѣ шакирдлѣрин истѣхсалат тѣ'лими яхшы тѣшкил ѣдилмишдир. Бурада да иш мѣѣйѣн ѣдилмиш програм ѣсасында апарылыр. Шакирдлѣрин истѣхсалат тѣ'лими кечдийн мѣѣсиссинѣ—Баки трактор тѣ'мири заводунун партия вѣ хѣмкарлар тѣшкилатлары шакирдлѣрин истѣхсалат тѣ'лиминѣ рѣхбѣрлик ѣтмѣйи ѣн яхшы мѣхѣндис-техник вѣ усталара бир ичтимаи иш кими тапшырмышлар. Шакирдлѣрин истѣхсалат тѣ'лиминин мѣвѣффѣгийѣтлѣ кечмѣсини тѣ'мин ѣтмѣк мѣгсѣдилѣ завод хазырда хѣсуси тѣ'лим сѣхи тѣшкил ѣтмишдир. Кѣшлѣ районунун 193, Сталин районунун 91, 163, Ленин районунун 81, 148, 67 нѣмрѣли, Шаумян районунун 63, 59 нѣмрѣли мѣктѣблѣриндѣ дѣ шакирдлѣрин истѣхсалат тѣ'лими мѣвѣффѣгийѣтлѣ кечир.

Лакин тѣѣссѣфлѣ демѣк лазымдыр ки, мѣктѣблѣримиз ѣчѣн ѣни бир иш олан шакирдлѣрин истѣхсалат тѣ'лиминин тѣшкилиндѣ бир сыра гѣсурлара йол верилир.

Ѧзѣрбайчан ССР Маариф Назирлийн коллѣкиясынын 1956-чы ил 12 декабр тарихли гарарында бу гѣсурлар кѣстѣрилмиш вѣ онларын арадан галдырылмасы шѣхѣр вѣ район ХМШ-дан, мѣктѣб рѣхбѣрлѣриндѣн тѣлѣб ѣдилмишдир.

Мѣсѣлѣн, Бакинын Ѧапаридзе районунлакы 150 нѣмрѣли мѣктѣбин бир VIII синфи «26 Баки комиссары» адына мѣтбѣдѣ истѣхсалат тѣ'лими кечир. Синфин шакирдлѣри 4 дѣстѣйѣ бѣлѣнмѣш вѣ бу дѣстѣлѣрин мѣвафиг олараг чапчылыг, ѣлчилѣ йыгма, машынла йыгма вѣ чилдчилѣк ишини ѣйрѣнмѣлѣри нѣзѣрдѣ тутулмушдур.

Хѣр шейдѣн ѣвѣл буну гейд ѣтмѣк лазымдыр ки, шакирдлѣрин истѣхсалат тѣ'лими 3 ай мѣддѣтиндѣ програмсыз апарылмышдыр. Бу

мѣддѣтдѣ шакирдлѣр ѣн садѣ практик ишлѣри ѣринѣ ѣтирмиш вѣ тѣхлѣкѣсизлик техникасы хаггында апарылан ѣканѣ сѣхбѣт нѣзѣрѣ алынмѣзса, чапчылыг ишинин ѣсасларына, тѣшкилинѣ аид бир дѣфѣ дѣ нѣзѣри мѣшгѣлѣ кечирилмѣмишдир. Ѧч айдан сонра тѣртиб олунмуш програмын ѣсасына исѣ ихтисаслы мѣтбѣѣ фѣхлѣлѣри хазырлаян тѣхсил курсунун програмы гоюлмушдур. Тѣртиб ѣдилмиш програма политехник тѣхсилин тѣлѣблѣринѣ чаваб верѣчѣк ѣч бир нѣзѣри мѣ'лумат ѣлавѣ ѣдилмѣдийнѣдѣн о ѣнчаг мѣтбѣѣ фѣхлѣлѣри хазырламагы нѣзѣрдѣ тутур.

150 нѣмрѣли мѣктѣбдѣ шакирдлѣрин истѣхсалат тѣ'лиминин тѣшкилиндѣ башга нѣгсанлар да вардыр. Мѣтбѣдѣ шакирдлѣрин истѣхсалат тѣ'лиминѣ рѣхбѣрлик ѣчѣн айрылмыш техниклѣр дѣрс демѣк, тѣрбиѣѣ ѣтмѣк методикасыны билмѣдиклѣриндѣн ишин тѣшкилиндѣ чохла гѣсурлара йол верир, ѣйрѣтмѣ заманы ардычыллыгын кѣзлѣнилмѣси тѣлѣбинѣ ѣмѣл ѣтмир, интизамы сахламагда чѣтинлик чѣкирлѣр. Нѣтичѣдѣ шакирдлѣрин чох вахты итир. Мѣктѣб исѣ тѣ'лим ишини дѣзѣкѣн тѣшкил ѣтмѣк ѣчѣн лазыми билик вѣ бачарыг ѣлдѣ ѣтмѣкдѣ бу техниклѣрѣ ѣч бир кѣмѣк кѣстѣрмир. Мѣтбѣдѣ шакирдлѣрѣ бѣ'зѣн техниклѣр дейил, тамам тѣчрѣбѣсиз фѣхлѣлѣр мѣшгул олурлар.

Октябр районунлакы 174 нѣмрѣли мѣктѣбин Баки гѣннады фабрикиндѣ истѣхсалат тѣ'лими кечѣн шакирдлѣри дѣ дѣрд ай програмсыз мѣшгул олмушлар. Шакирдлѣрин истѣхсалат тѣ'лиминдѣн ѣтрѣ програмын тѣртиб ѣдилмѣси ѣчѣн мѣктѣб рѣхбѣрлѣри тѣшѣббѣс бѣлѣ кѣстѣрмѣмишлѣр. Шакирдлѣрѣ дѣрд ай мѣддѣтиндѣ бир дѣфѣ дѣ олсун нѣзѣри мѣшгѣлѣ кечилмѣмишдир. Онлар хѣтта фабрикдѣ техники тѣхлѣкѣсизлик хаггында бѣлѣ сѣхбѣт ѣшитмѣмишлѣр. Шакирдлѣрин тѣхсили ѣсасѣн тѣхким олундулары сѣхлѣрдѣ иши мѣшахидѣ ѣтмѣкдѣн ибарѣт олмушдур. Нѣ мѣктѣб, нѣ дѣ фабрикин мѣхѣндислѣри шакирд-

лэри өйрэдэн адамларла һеч бир иш апармырлар.

Дзержински районундакы 36 нөмрәли мәктәбин шакирдлэри М. И. Калинин адына заводда, 35 нөмрәли мәктәбин шакирдлэри исә газма сәйяр машинлары заводунда истеһсалат тә'лими кечирләр.

Һәр ики заводун мүтәхәссислэри вә мәктәблэрин рәһбәрлэри шакирдлэрин истеһсалат тә'лиминин екәнә мөгсәдини онлара мүййән сәнәт вермәкдә көрмүшләр. Һәр ики заводда мәктәб рәһбәрлэрини инандырмышлар ки, әввәлчә шакирдлэрин 3—4 ай әмәли ишлә мәшғул олуб, сонра нәзәри һиссәни өйрәнмәлэри истеһсалат тә'лими тәшкилинин ән дүзкүн йолудур. Одур ки, январа гәдәр шакирдләр һеч бир нәзәри һазырлыг алмадан анчаг әмәли ишләр көрмүшләр.

Әлбәттә, бу дейиләнләрдән белә нәтичә чыхармаг лазым дейил ки, истеһсалат тә'лими кечән шакирдлэрин әмәли вәрдишләр газанма-сына әһәмийәт верилмәмәли вә я аз әһәмийәт верилмәлидир. Әксинә, әмәли вәрдишлэрин газанылмасы зәруридир. Чүнки истеһсалат тә'лиминин гаршысында дуран башлыча вәзифә, йә'ни мүййән бир сәнәтин өйрәнилмәси вәзифәси, буну тәләб эдир. Анчаг әлә әтмәк лазымдыр ки, технолокиянын өйрәнилмәси, мәсәлән, шакирдин дэзкахда ишләмәси, диһәр мүһүм бир чәһәти, йә'ни дэзкахын, машинын гурулушуну, онун ишләмәсинин әлми әсасларынын өйрәнилмәсини истисна этмәсин вә я буналарын һесабына олмасын. Яддан чыхармәмәлидыр ки, техника мүййән дәрәчәдә универсал олдуғундан бир машинын гурулушунун яхшы өйрәнилмәси шакирдә кәлчәкдә истеһсалатда раст кәлә биләчәйи башга машинлары да мүвәффегийәтлә өйрәнмәйә имкан верир.

Бедәликлә истеһсалат тә'лими кечән синифләрдән бир сырасынын ишиндәки гүсурлардан данышаркән ашағыдакылары хүсусилә гейд этмәк лазымдыр: истеһсалат тә'лими

кечән шакирдлэрин техниканын әлми әсаслары, метал вә хәлитәлэрин хассәлэри, дэзках, машин, чиһаз вә аләтлэрин конструкциясы һаггында мә'лумат алмаларына лазымынча әһәмийәт верилмәмәсиндән ибарәтдир. Эйни заманда техноложипросесин маһийәти, истеһсалатын планлашдырылмасы, тәшкили, техники нормалашдырма, техники нәзарәт, әмәйин тәшкили вә саир мәсәләлэрин шакирдләрә изаһ эдилмәси кими чох вачиб мәсәләләрә дә әтинасыз янашылыр. Шакирдлэри өйрәтмәкдән өтрү айрылмыш фәһлә, уста вә техниклэрин бу вәзифәни еринә етирмәйә һазырланмалары ишинә әһәмийәт верилмир; дәрсләрин планлашдырылмасы вә кечирилмәсиндә онлара көмәк көстәрилмир. Усталар һәр дәфә кечән күн өйрәниләнләрә екүн вурмадан, һәмин күн үчүн гаршыда нә кими мөгсәд дурдуғуну шакирдләрә ә'лан әтмәдән ишә башлайырлар.

Нәһайәт бир сыра һалларда истеһсалатда шакирдлэрин әмәли ишләр көрмәлэри үчүн лазым шәраит ярадылдыр. Бә'зән дә әлә һаллара раст кәлмәк олур ки, уста шакирди өзүнүн әлалтысына чевирир, ону өйрәтмәкдән чох она өзүнүн ишләрини көрдүрмәйә чалышыр. Һалбуки шакирдлэрин көрдүклэри әмәли иш һәр дәфә ара вермәдән 3 саат давам әтмәли вә һәм дә кетдикчә мүрәккәбләшмәли, чәтинләшмәлидир.

Истеһсалат тә'лими кечән шакирдләрә нәзәри билик верилмәсинә әтинасыз янашмағын ики сәбәбини көстәрмәк лазымдыр. Бу сәбәбләрдән бири будур ки, бир сыра мәктәб вә завод рәһбәрлэри истеһсалат тә'лиминин гаршысында екәнә бир мөгсәд—анчаг мүййән сәнәт вермәк мөгсәди гоюрлар. Буна көрә дә онлар анчаг һәмин сәнәт үчүн тәләб олунан әмәли вәрдишлэрин верилмәси гайғысына галырлар. Икинчи сәбәб дә одур ки, бәзиләринин фикринчә шакирдләр нәзәри билийи физика, кимя, рәсм-хәтт вә башга фәнлэрин тәдрисиндә алырлар вә буна көрә дә әләвә нәзәри билик верилмәсинә әһтиҗ галмыр.

Әлбетте, бу фикирләрин һеч бири илә разылашмаг олмаз. Әкәр шакирдә ялныз бир сәнәт өйрәтмәк еканә мәгсәд көтүрүлмүш олса о һалда политехнизм бир сәнәт өйрәтмәклә әвәз эдилмиш оларды. Бу исә партиянын политехник тәлими һәятә кечирмәк тәләбини еринә етирмәмәк оларды. Әслиндә исә истеһсалат тәлими кечән шакирдләр бир сыра истеһсалат саһәләри (мәсәлән, машин сәнаеи) үчүн үмүми вә әләмәтдар олан билик вә бачарыг газанмалы вә өз арзуларына, һәмчинин истеһсалатын тәләбатына уйғун олан бир сәнәтә йийәләнмәлидирләр.

Истеһсалат тәлими кечән шакирдләрә нәзәри билик верилмәсинин зәрури олмадығыны онларын мәктәбдә физикадан, кимядан вә башга фәнләрден мұвафиг нәзәри билик алмалары илә доғрултмаға чалышанларын да фикри әсассыздыр. Чүнки физика, кимя вә башга фәнләр һеч вахт мүстәгил бир элм кими мөвчуд олан технолокияны әвәз эдә билмәз. Буна көрә дә истеһсалат тәлиминин мәзмунуна тәкчә әмәли ишләр дейил, һәм дә техника вә технолокия аид мүәййән нәзәри мәлүматлар дахил эдилмәлидир. Мәсәлән, металл, хәлитә илә ишләмәйә (ону йонмаг, кәсмәк, чилаламаг) башламаздан әввәл шакирдә бу метал вә хәлитәнин физики-техноложии кейфийәтләри, айры-айры метал нөвләринин бир-бириндән нә илә фәргләндиийи изаһ эдилмәлидир. Бунунла әлағәдар олараг һәммин металлларла ишләмәк үчүн истифадә эдилән дэзкахларын, машинларын, чиһазларын гурулушу, аләтләрин нечә һазырланмасы, иш заманы ән яхшы нәтичә элдә этмәк үчүн һансы үсуллардан истифадә этмәк лазым кәлдийи һаггында мәлүмат верилмәлидир.

Айдындыр ки, көстәрилән нөгсанлара йол вермәмәк үчүн һәр шейдән әввәл истеһсалат тәлиминин дүшүнүлмүш, мүкәммәл програм әсасында гурулмасына наил олмаг лазымдыр. Бир сыра заводларда

шакирдләрин истеһсалат тәлими үчүн техники тәһсил програмыны әсас көтүрмәк бу чәһәтдән дүзкүн һесаб эдилә билмәз, чүнки бу програмларда орта мәктәбин хүсүсийәтләри вә политехник тәһсилин вәзифәләри өз әксини тапмамышдыр.

Көстәрилән бу гүсурларын нәтичәсидир ки, бир сыра йолдашлар шакирдләрин истеһсалат тәлиминин мүәййән фәйда верәчәйинә шүбһә эдир, буну политехник тәлим тәләбләриндән тамам узаглашма, пешачилик кими гиймәтләндирирләр. Онлар шакирдләрин истеһсалат тәлими илә әмәк әһтиятлары гүввәләринин сәнәт мәктәбләриндә, мүәссәләрдәки техники тәһсил курсларында сәнәт өйрәтмә арасында һеч бир фәрг көрмүрләр. Һалбуки, бу ишин илк тәшәббүсчүләри олан Украина мәктәбләриндә истеһсалат тәлиминин мәгсәди шакирдләрә мүәййән бир сәнәт вермәкдән ибарәт олдуғу мүәййән эдилмишдир, ләкин бу еканә мәгсәд кими көтүрүлмәмишдир.

Украина мәктәбләриндә вә республикамызда шакирдләрин истеһсалат тәлими тәшкил эдилән мәктәбләрин чохунда бу тәлимин програмы элә тәртиб эдилмишдир ки, шакирдләр сечдикләри сәнәтин тәләб этдийи бачарыг вә вәрдишләри газанмагла бәрәбәр, һәм дә техника вә технолокия аид мүәййән гәдәр нәзәри мәлүмат алырлар. Башга сөзлә һәммин мәктәбләр истеһсалат тәлимини тәшкил эдәркән һәр һансы бир сәнәт өйрәтмәйи еканә мәгсәд көтүрмәйәрәк бу тәһсилин гаршысында әйни заманда шакирдләрин политехник көрүш даирәсини кенишләндирмәк мәгсәдини дә гоймушдур.

Орта мәктәб шакирдләринин даһа йүксәк үмүмтәһсил һазырлығына малик олмасы һәммин мәктәбләрдә тәшкил эдилән истеһсалат тәлими програмыны сәнәт мәктәбләри вә техники тәһсил курслары үчүн олан програмлара нисбәтән гүввәтләндирмәйә, йәни техниканын вә истеһсалатын технолокиясынын нәзәри әсасларынын даһа кениш вә дә-

риндэн өйрөнилмәсини нәзәрдә тут-
маға имкан верир. Мәһз бунунла
да шакирдләрин истехсалат тәлими
әсас мәгсәди мütәхәссис фәһлә һа-
зырламаг олан вә буна көрә дә
программында истехсалат тәчрүбәси-
нә әсас ер верилән сәнәт мәктәби
вә техники тәһсил курсларындан
фәргләнир.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр-
рин истехсалат тәлиминин програ-
мы мәктәбин нүмәйәндәләри (физи-
ка, химия, риязийят, рәсм-хәтт мütә-
ллимләри) вә истехсалатдакы мütә-
хәссисләрин иштиракы илә тәртиб
әдилдикдә политехник тәһсилини тә-
ләбини мütәййән дәрәчәдә еринә
етирмәк, юхарыда көстәрилән гүсур-
лары арадан галдырмаг олар.

Буну Бақыдакы 66 нөмрәли мәк-
тәбин тәчрүбәсиндән дә көрмәк
олар. Мәктәбдә ярадылмыш истех-
салат тәлими методикасы комиссия-
сы шакирдләрин сечдикләри бир
сыра сәнәтләрин өйрөнилмәсинә аид
программ тәртиб этмишләр. Программ
тәртиб олунаркән Украина мәктәб-
ләринин бу сәһәдәки тәчрүбәси нә-
зәрә алынмышдыр. Мәсәлән, токар-
лыг сәнәтини өйрәнән шакирдләрин
истехсалат тәлими үчүн тәртиб
әдилән программа әсасән шакирдләр
Х синфи битирәркән токарлыг сән-
әтиндә тәләб олуна бачарыгла
мәлик олмалыдырлар. Бу програм-
да шакирдләрә вериләчәк нәзәри
биликләрин һәчми, онларын газана-
чаглары әмәли вәрдишләр, һәмчи-
нин истехсалат тәлиминин үмум-
тәһсил фәнләри илә әлагәси мütәй-
йән әдилмишдыр.

Программ шакирдләрин мütәййән
сәнәтә йийәләнмәсини вә әйни за-
манда онларын политехник көрүш
даирәсинин кенишләндирилмәсинә
имкан ярадылмасыны нәзәрдә ту-
тур.

Истехсалат тәлими кечмиш ша-
кирд дэзкаһы сазламағы вә ону
идарә этмәйи, чох да мүрәккәб ол-
маян чертйож вә әскизләри охумағы,
технология вә әмәлийят схемләрин-
дән, дэзкаһын паспортундан истифа-
дә этмәйи, токар әмәлийяты илә әла-

гәдар олан техники һесабламалар
апармағы, чертйож үзрә токар дэз-
каһында мütәләиф нөв металллар-
дан тәләб олуна һиссәләри һазыр-
ламағы бачармалыдыр. Шакирд
һәмчинин кәсән, өлчән вә с. әләтләр
ри сечмәйи, онлардан истифадә эт-
мәйи бачармалы, өз дэзкаһыны, иш
әләтләрини саз, иш ерини тәләб олу-
на гайдада вә тәмиз сахламағы
өйрәнмәли, техники тәһлүкәсизлик,
дахили интизам гайдаларыны, ян-
гына гаршы мütәбаризә тәдбирләрини
еринә етирмәйи билмәлидир.

Программда шакирдләрә токар дэз-
каһынын гурулушуна вә кинемати-
касына, модернизация аид, һәмчи-
нин кәсән, йохлаян, өлчән әләтләр
рин гурулушуна, токар дэзкаһында
һиссәләрин һазырланмасынын тех-
нология просесинә, металлларын тәр-
кибинә, кейфийәтинә вә тәтбиг
әдилмә сәһәләринә даир мәлумат
верилмәси нәзәрдә тутулушдыр.
Бундан башга программ әсасында
шакирдләр габагчылы иш үсуллары,
техники нормалашдырманын әсас-
лары вә әмәк һаггы верилмәси сис-
теми илә дә таныш олмалыдырлар.
Шакирдләрә һәмчинин Сов.ИКП
XX гурултайынын истехсалат просес-
ләринин механикләшдирилмәси вә
автоматлашдырылмасы, токар иши-
нин машингайырмада әһәмийәти,
әмәк мәһсулдарлығынын йүксәдил-
мәси сәһәсиндә гаршыя гойдуғу вә-
зифәләр һаггында мәлумат вери-
лир. Бунунла әлагәдар олараг сә-
мәрәләшдиричиләрин, ихтирачыла-
рын вә истехсалат ениликчеләринин
күтләви һәрәкатынын инкишаф эт-
дирилмәси барәдә гурултайын дирек-
тивләринин тәләбләри шакирдләрә
изаһ олунар.

Истехсалат тәлими кечән ша-
кирдләрә өйрәдән уста вә техникаләр
бу иш үчүн һазырламағын ән ях-
шы йолу мәктәбдә методика комис-
сиясы ярадылмасыдыр. Бир сыра
мәктәбләрин тәчрүбәси көстәрир ки,
физика, химия, рәсм-хәтт, риязийят
мütәллимләри вә мүнәндис-техник,
усталарын дахил олдуғу бу методика
комиссиясы чох файда верир.
Методика комиссиясы ярадылмасы-

нын тәшәббүсчүсү исә мәктәб олмалыдыр.

Шакирдларын әмәли вәрдиш алмасы үчүн онларын һәр дәфә 3 саат фасиләсиз ишләмәсинин тәмин этмәйин гайгысына исә мүәссисә рәһбәрләри галмалыдырлар. Бу ишдә хүсусилә мүәссисәнин партия, һәмкарлар вә комсомол тәшкилатлары ахындан көмәк көстәрмәлидир.

Истеһсалат тәлими кечән синифләрдән чохунун ишиндә раст кәтинән күсурлардан бири дә шакирдларын газандыглары нәзәри билик вә әмәли вәрдишләрин һесабынын мүн-тәзәм олараг апарылмамасы вә пиймәтләндирилмәмәсидир. Мәлум ишдир ки, мүн-тәзәм һесабат апарылмадан тәлим ишини дүзкүн тәшкил этмәк, шакирдларын өз тәһсил үчүн мәсуулийәтинин артырмаг олмаз.

Бәзи йолдашлар белә фикирдәдир ки, истеһсалат тәһсили баша чатаркән (2,5—3 илдән сонра) шакирдлар онсуз дә ихтисас дәрәчәси алмаг үчүн имтаһан верәчәкләр вә буна көрә дә инди билик вә бачарыгы һесаба алмаға әһтияч йохдур. Бу фикрин әсассызлыгы тамамилә айдындыр.

Шакирдларын истеһсалат тәлими гаршысында дуран вәзифәларын мүвәффәгийәтлә еринә етирилмәси үчүн бир сыра тәләбләр һөкмән өдәнилмәлидир.

Шакирдларын истеһсалат тәлиминин мүвәффәгийәт газанмасы, һәмчинин мүәййән сәнәтин өйрәдилмәсилә бәнабәр шакирдларын политехник көрүш даирәсинин дә кенишләндирилмәси үчүн истеһсалат әввәлчәдән әтрафлы өйрәнилмәлидир. Йә'ни, ссчилмиш истеһсалат объекти политехник тәһсил нөгтейи-нәзәрдән тәһлил әдилмәли вә тәлим иши бурадакы имжанлар дахилиндә политехник тәлимин тәләбләринә әсасән планлашдырылмалыдыр. Истеһсалатын политехник тәһлили заманы һәммин мүәссисәдәки истеһсалат фәалийәтиндә башга мүәссисәләр (хүсусилә машынгайырма вә әнергети-ка) үчүн аламәтдар олан чәһәтләрин нечә әкс олундуғу, истеһсала-тын нә дәрәчәдә механикләшдирил-

дийи вә автоматлашдырылдыгы, әмәк тәшкилинниң габагчыл үсулла-ры мүәййән әдилмәлидир.

Истеһсалат тәлими тәшкилиннин илк мәрһаләсиндә шакирдлар мүәссисәнин истеһсалат фәалийәти, һәммин мүәссисәнин халг тәсәррүфатымызда тутуғу мөвгә, һәммин мүәссисәдә тәтбиг олунан әсас сәнәтләр вә ихтисасларла вә һәммин истеһсала-тын үмуми әлми әсаслары илә таныш әдилмәлидир. Бу, шакирдләрә өзләри үчүн сәнәт сечмәк ишини дүзкүн һәлл этмәкдә көмәк әдир вә онларда истеһсалат һаггында дол-ғун тәсәввүр ярадыр.

Истеһсалат әмәйиндә иштирак этмәк истеһсалат тәлиминин әсасын тәшкил этдийиндән мүәссисәнин бурахдыгы мәһсулларын һазырлан-мәсында шакирдларын иштиракына кетдикчә даһа чох ер верилмәлидир.

Габагчыл иш үсулларынын шакирдләрә өйрәдилмәси, бу үсулларын нәзәри чәһәтдән ишығланды-рылмасы вә тәтбиг әдилмәси истеһсалат тәлиминин үзви һиссәси олмалыдыр. һәм дә габагчыл иш үсул вә тәрзләринин өйрәдилмәси айры-айры әмәлийәтларын еринә етирил-мәси заманы олмалыдыр.

Истеһсалат тәлиминин давам эт-дийи бүтүн мүддәтдә (VIII—X си-ниф) машын гурулушу чертйожу мәсәләларинә, хүсусән истеһсалат черт-йожларынын охунмасы бачарыгы-нын әлдә әдилмәси мәсәләсинә бө-йүк әһәмийәт верилмәси зәрури-дир.

Үмумтәһсил фәнләри тәдрисинин истеһсалат тәлими илә дүзкүн әла-ғәләндирилмәсинин бөйүк әһәмийә-ти вардыр. Физика, химия, рәсм-хәтт, риязыйят мүәллимләри һәр мөвзуу кечәркән шакирдларын истеһсалат тәһсилиндә өйрәндикләри вә я өйрә-нәчәкләри мәсәләләрдән һансынын һәммин мөвзу илә әлағәдар олдуғуну нәзәрә алмалыдырлар. Бу, бир тә-рәфдән истеһсалат тәлими үчүн нә-зәри әсас яратмаг вәситәләриндән олар, диқәр тәрәфдән исә үмумтәһ-сил фәнләриндән алынан биликлә-

рин һәяти әһәмийәтини шакирдлә-
рә дәрк этдирәр.

Токар, торначы, фрезер дэзкаһ-
ларыны, автомобил вэ трактору өй-
рәнән синифләрдә физиканын тәдри-
си илә шакирдләрин истеһсалат тә-
лими арасында әләгә яратмаг үчүн,
имкан хусуси илә кенишдир.

Мәсәлән, VIII синифдә физикадан
ирәлиләмә вэ фырланма һәрәкәти,
дийирланмә-сүртүнмә вэ сүрүшмә-
сүртүнмә гүввәләри, садә аләтләр
мөвзулары кечиләркән шакирдләрин
дигтәти бу мәсәләләрин токар, тор-
начы вэ фрезер дэзкаһларында өзү-
нү нечә көстәрдийинә хусуси оларат
чәлб эдилмәлидир (дийирланмә-сүр-
түнмә гүввәсинин сүрүшмә-сүртүнмә
гүввәжиндән бир нечә дәфә аз олма-
сынын бу дэзкаһларда нәзәрә алын-
масы, дишли чархлар вэ пазла нечә
кәсмәк, нә чүр сыхмаг принципләри-
нин өзүнү нечә көстәрдийи).

Һәмчинин IX синифдә фырланма
һәрәкәтини, мәркәздән гачма гану-
нуну кечәркән бунларын токар дэ-
зкаһында нечә тәтбиг эдилдийинә
шакирдләрин дигтәти хусуси чәлб
эдилмәлидир.

IX синифдә дишли чархлар кечи-
ләркән сүр'әт гутусу һаггында мә-
лумат верилир. Автомобилин сүр'-
әтини артырыб-азалтмагын онун
гүввәсинә нечә тә'сир этдийини өй-
рәдәркән шакирдләрин дигтәтини
 $N=FV$ дүстуруна, һәрәкәт эдән
сүр'әтли мае вэ газ ахынынын сору-
чу тә'сири изаһ эдиләркән карби-
раторун ишләмә принципинә хусуси
чәлб этмәлидир. Бу чүр мисалларын
сайыны әлбәттә, гат-гат артырмаг
оларды.

Көстәрилән бу тәдбирләрин һәятә
кечирилмәсини Азәрбайжан ССР
Маариф Назирийинин коллекиясы
да өз гәрарларында тәләб этмишдир.

Шакирдләрин истеһсалат тә'ли-
минин ән мүнүм мәсәләләриндән
бири бу тә'лимин тәшкили форма-
сынын сечилмәсидир. Украинанын
вэ гисмән дә республикамызын мәк-
тәпләриндә бу саһәдә олан тәчрүбә
көстәри ки, шакирдләрин истеһса-
лат тә'лими ашағыда көстәрилән үч
әсас формада тәшкил эдилә биләр:

1) шакирдләрин фәрди оларат
ихтисаслы фәһләләрә тәһким эдил-
мәси;

2) тә'лимин бригада формасында
тәшкили;

3) комплекс-әмәлийят системи.

Бу формаларын һәр биринин өзү-
нә мәхсус хусусийәти вардыр.

**1. Шакирдләрин фәрди оларат
ихтисаслы фәһләләрә тәһким эдил-
мәси.**

Истеһсалат тә'лими тәшкилинин
бу формасында шакирдләрин һәрә-
си бир ихтисаслы фәһләйә (фрезер-
чи, токар, торначы) тәһким эдилир.
Шакирд һәммин фәһләдән тә'лиमत
алыр вэ онун рәһбәрлийи алтында
ишләйир. Бу һалда шакирдләрин исте-
һсалат тә'лиминә үмуми рәһбәрлийи
чох заводун мүнәндисләриндән (бир
чох заводларда бу иш үчүн заводда-
кы техники тәһсил курсуна рәһбәр-
лик эдән мүнәндис айрылмышдыр)
бири эдир. Һәммин мүнәндис вахта-
шыры фәһләләрә шакирдләрин исте-
һсалат тә'лиминин мәзмуну вэ ке-
чирилмәсинә аид тә'лиमत верир.

**2. Истеһсалат тә'лиминин бригада
формасында тәшкили.**

Истеһсалат тә'лиминин бригада
формасында тәшкил эдәркән синиф-
дәки шакирдләр һәр бириндә 3—7
нәфәр олан бригадалара айрылыр.
Бир чох заводларда бригадалар өй-
рәнилән сәнәтләрә көрә тәшкил эди-
лир. Бригадая нечә нәфәр шакирд
дахыл эдилмәси шәраитиндән (ях-
шы устанын, дэзкаһларын олмасын-
дан) вэ заводдакы сәнәтләрдән не-
чәсинин өйрәнилмәсиндән асылы-
дыр. Һәр бригада бир яхшы устая
тәһким эдилир. Уста һәммин истеһ-
салатын технолокиясындан дәрә де-
йән мүнәллимлә яхындан әләгә сах-
лайыр вэ ардычыл оларат айры-ай-
ры әмәлийятлары еринә етирмәйи
шакирдләрә өйрәдир.

Уста һәр мәшғәлә күнү әввәлчә
5—10 дәгигәлик тәшкилат дәгигәси
кечирир. Тәшкилат дәгигәләриндә
кечән дәфәки мәшғәләләрә өкун ву-
рулуру вэ һәммин күнкү мәшғәләнин
мәгсәди изаһ олунур. Бундан сонра
һәр шакирд бир ихтисаслы фәһлә-
нин нәзарәти алтында ишләйир, тә-

лэб олунан эмалийятларда тэмрин эдир. Бу формада шакирдлэрин мү-эйиң эмалийяты еринэ етирмэк тех-никасына йийэләнмәсиндә арды-чыллыға даһа яхшы наил олмаг олур. Бу исә шакирдлэрин планла ишләмәсини тәмиң этмәйә imkan верир.

Украйна мәктәблэринин тәчрүбә-си көстәрмишдир ки, шакирдлэрин истеһсалат тә'лими бригада форма-сында тәшкил эдилдикдә онлар тә-лэб олунан вәрдишләрә даһа тез йи-йәләнә билирләр. Бу форманын бир үстүнлүйү дә ондадыр ки, шакирд-лэрин мүвәффәгийятини һесаба ал-маг вә һәр мөвзу үзрә газанылмыш билик, бачарыг вә вәрдишлэри екун-лашдырмаг асан олур. Әкәр мүэй-йән бир сәнәти өйрәнән шакирдлэ-рин һамысы һәмин сәнәтә аид олан сехдә, бир вахтда эйни эмалийяты еринэ етирмәйи өйрәнирсә бу даһа яхшы нәтичә верир. Буну исә ша-кирдлэрин һамысынын бир вахтда сехдәки дэзкаһларда ишләдийи за-маң тәшкил этмәк мүмкүн олур. Бу чәһәтдән шакирдлэрин истеһсалат тә'лимини бир нөвбә ишләйән сехдә тәшкил этмәк чоһ әлверишлидир. Әкәр шакирдлэрин истеһсалат тә'-лими бир нөвбә ишләйән сехдә тәш-кил олунурса, о һалда шакирдләр заводу һәфтәнин алтынчы күнү саат 2³⁰ дәгигәдә кәлирләр. Саат 4-ә гә-дәр нәзәри мәшғәлә олур вә сехдә иш гуртарыб дэзкаһлар азад ол-дугда шакирдләр әмәли ишлэри ери-нә етирмәйә башлайырлар. Бүтүн иш устанын (вә я техникин) рәһбәр-лийи алтынча кедир. Әкәр шакирд-ләр заводу һәфтәнин башга күнлэ-риндә кәлирсә о һалда нәзәри мәш-ғәлә иш вахтынын гуртармасына 1,5 саат галмыш, әмәли ишләр исә иш вахты гуртардыгда башланьр.

3. Истеһсалат тә'лими тәшкили-нин комплекс-әмәлийят системи.

Комплекс-әмәлийят системи ән чоһ бүтүн синиф бир сәнәти (токар-лыг, фрезерчилик вә с.) өйрәндикдә тәтбиг олунур. Истеһсалат тәһсили тәшкилинин комплекс-әмәлийят сис-теминдә шакирдлэрин һамысы өй-рәндиклэри сәнәтин тәлэб этдийи

әмәлийятлара эйни заманда арды-чыл олараг йийәләнирләр. Шакирд-ләр әмәлийятлары еринэ етирмәйи өйрәндикчә бу әмәлийятларын бир-ликдә (комплекс олараг) тәтбиг эдилмәсини тәлэб әдән шейләр һа-зырлайырлар. Бу системдә шакирд-лэрин һамысы бир заманда эйни иши көрмәли олдуғундан хусуси тә'лим сехи тәлэб олунур.

Бакынын 66 нөмрәли мәктәби (Кешлә) токарлыг өйрәнән VIII си-ниф шакирдлэринин истеһсалат тә'-лимини 2 нөмрәли сәнәт мәктәбиндә комплекс-әмәлийят системиндә тәш-кил этмишдир. Сәнәт мәктәбиндә тәдрис ә'мәлатханасынын, лазыми аваданлыг вә материалларын олма-сы истеһсалат тә'лимини мүвәффә-гийяәтлә апармаға imkan верир. Ба-кы трактор тә'мири заводунда 229 нөмрәли мәктәб шакирдлэринин ис-теһсалат тә'лими кечмәси үчүн ху-суси тә'лим сехи тәшкил олунмуш-дур. Бу, һәмин заводда шакирд-лэрин истеһсалат тә'лимини комп-лекс-әмәлийят системиндә тәшкил этмәйә imkan верир.

Бир нөвбәдә ишләйән сехләрдә дә шакирдлэрин истеһсалат тә'лимини комплекс-әмәлийят системиндә тәш-кил этмәк олар. Бу иш Украинада Киев мәктәблэриндә мүвәффәгий-йәтлә көрүлүр. Истеһсалат тә'лими-нә рәһбәрлик этмәк үчүн ән яхшы усталар айрылыр. Шакирдләр 2 саат нәзәри мәшғәлә кечдикдән сонра саат 5-дә иш күнү гуртаран кими сехә кедир вә орада усталар онлары өйрәдирләр. Ишин белә тәшкили-нин үстүнлүйү орасындадыр ки, ша-кирдлэрин һамысы эйни мәзмунда тә'лимат алыр (тә'лиматы исә чоһ вахт ән габагчыл иш үсулуна йийә-ләнмиш уста верир) вә һамы эйни чүр иш көрүр. Бу, һәм программа нәзәрдә тутулан әмәлийятлара ша-кирдлэрин ардычыл олараг йийәлән-мәси ишини, һәм дә шакирдләрдән әмәлийята даһа яхшы йийәләнәнлэ-рин бу ишдә чәтинлик чәкәнләрә йолдашлыг көмәйини мүвәффәгий-йәтлә тәшкил этмәйә imkan верир. Бунун бир үстүнлүйү дә бундадыр-ки, усталар шакирдләрлә ишдән сонра, сәрбәст вахтларында мәшғул

олдугларындан бүтүн дигтэтләрини шакирдләрнн өйрәтмәйә верирләр вә бу да истәһсалат тә'лиминин даһа яхшы нәтиҗә вермәсинә көмәк әдир.

Белә бир суал гаршыя чыхыр: истәһсалат тә'лими кечән шакирдләрнн иши нечә тәшкил әдилмәлидир ки, онлар өйрәндикләрнн сәнәтдә тәләб олуан бачарыг вә вәрдишләрә мөһкәм йийәләнмиш олсунлар?

Бу суала чаваб верәркән демәк лазымдыр ки, бачарыг вә вәрдишләр ярадылмасы ишинин мүвәффәгийәти үчүн һөкмән вәрдишләр ярадылмасынын физиоложи гануна уйғунлугларыны билмәк вә әмәк вәрдишләрннн ярадылмасында тәләб олуан шәраити яратмаг лазымдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә вәрдиш мүәййән дәрәҗәдә автоматлашмыш бачарыгдыр. Бачарыг исә билийи тәчрүбәйә тәтбиг әтмәклә әлағәдар олан ишләрдир. Башга сәһәдә олдуғу кими әмәк бачарыгларынын әмәк вәрдишләрнә кечмәси дә әмәк бачарыгларынын чохлу тәкрары сайәсиндә мүмкүн олур. Әмәк вәрдишләрннн ярадылмасы исә истәһсалат тәһсилинин гаршысында дуран ән әсас мәсәләләрдәндир. Буну нәзәрә алараг шакирдләрдә әмәлийятлары еринә етирмәк бачарыгы ярадылдыгдан сонра бу бачарыглар чохлу тәкрар әтдириләрәк вәрдишләрә кечирилмәлидир. Бунун үчүн исә шакирдләрнн вәрдишә кечмәси тәләб олуан әмәлийятлары еринә етирмәләри, йә'ни бу әмәлийятлары чохлу тәтбиг олундуғу ишләри еринә етирмәләри гайгысына галмалыдыр. Шакирдләрнн һәммин әмәлийяты тәләб әдән шейләри һазырламалары үчүн шәраит ярадылмалыдыр.

Вәрдишләрнн яранмасынын, тәшәккүл әтмәсинин физиоложи әсасыны шәрти рефлексләр, баш бейин ярымкүрәләрнндә әмәлә кәлән мүвәггәти әлағәләрнн бүтөв системи тәшкил әдир. Инсанда бу әлағәләрнн бүтөв бир системини яратмагдә әмәлийятын өзүнү билаваситә гаврамагдә бәрабәр ону ичра әтмәйә даир тә'лимаг да бейүк рол ойна-

йыр. Белә тә'лимаг олмадан вәрдиши газанмаг мүмкүн олса да чәтгншкклә вә чох заман нөгсанлы шәкилдә олур. Буна көрә дә мәшғәлә кечирән груп рәһбәрнн шакирдләрнн ичра әдәчәкләри әмәлийята даир айдын, дүзкүн тә'лимаг вермәли вә дедикләрннн әяни сурәтдә нүмайиш әтдирилмәлидир.

Әлбәттә, тә'лимаг вә нүмайишин биркә тә'сири дәрһал вәрдиш яранмасына сәбәб олмаз. Илк вахтда бейин ярымкүрәләрнндә әмәлә кәлмиш оянма һәрәкәт анализаторунун мухтәлиф сәһәләринә яйылыр. Бу чүр иррадиация (иррадиация гануну И. П. Павлов кәшф әтмишдир) нәтиҗәсиндә тәләб олуан бу вә я башга әмәлийятын лазыми гайдада еринә етирилмәси үчүн иштиракы тәләб олунмаян әзәләләр дә һәрәкәтә кәлир. Буна көрә дә шакирд онун үчүн ени олан әмәк әмәлийятларыны еринә етирәркән чохлу артыг, лазымсыз һәрәкәтләр әдир, өз һәрәкәтләрннн тәләбә уйғунлашдыра билмир вә бу онларын артыг вахт сәрф әтмәләринә, вахтындан әввәл йорулмаларына сәбәб олур.

Беләликлә, вәрдишин ярадылмасынын илк пилләси һалә бәләлләшмә, сәмтләшмә характери далыйыр. Рәһбәр бу артыг һәрәкәтләрнн гаршысыны алмаг үчүн әввәлләр шакирднн диггәтини артыг һәрәкәтләрннә чәлб әдир. Шакирд рәһбәрнн кәстәришләрннә әмәл әдәрәк диггәтини тәләб олуан һәрәкәтләрнн мүмкүн гәдәр дәһиг еринә етирилмәси үзәриндә мәркәзләшдирир. Бу вахт баш бейин ярымкүрәләрнндә тормозланма сайәсиндә һәрәкәтин дүзкүн еринә етирилмәсиндә иштиракы тәләб олунмаян әзәләләрлә бағлы олан синир мәркәзләри ояныр вә артыг һәрәкәтләр кет-кәдә арадан галдырылыр.

Бундан сонра шакирдләр әмәлә кәлмиш дүзкүн вәрдишләрнн мөһкәмләндирилмәси үчүн тәмрин олунурлар. Дүзкүн тәшкил олунмуш тәмринләр сайәсиндә дүзкүн һәрәкәтләр кетдикчә автоматлашмаға башлайыр, шүурун кәркин ишинә, чидди нәзәрәтинә әһтияч азалыр.

Бу пиллә, вәрдишләр яранмасынын ән мүнүм пилләондир. Бу пилләдә башлыча чәһәт ишин ичрасы заманы нөгсана йол вермәмәкдән, шакирдләрнин иш аләтләрини, дэзкаһ вә машынын лазымы һиссәләрини һәмишә дүзкүн тутмасындан, иш заманы дүзкүн вәзийәттә олмасындан вә тәләб олунан һәрәкәтләри һәмишә дәгиг еринә етирмәсиндән ибарәтдир. Әкәр бу мәсәләләрә фикир верилмәзсә вә бунлара наил олунмәзсә шакирддә нөгсанлы вәрдишләр әмәлә кәлә биләр. Бу нөгсанлы вәрдишләр исә дүзкүн вәрдишләрнин мөһкәмләмәсинә чидди сурәттә мане олар. Чүнки бу һалда рәһбәр (мүәллим) дүзкүн вәрдиш яратмаг, йә'ни баш бейин ярымкүрәләриндә лазым олан мүвәггәти әләгәләр системи яратмаг үчүн шакирдин баш бейиндә әмәлә кәлмиш нөгсанлы һесаб олунан, лазым олмаган әләгәләри дағыдыб йох әтмәли олачапдыр. Бу исә тәкчә шакирдин дейил, рәһбәрин дә ишини чәтиндәшдирәчәкдир. Шакирди енидән өйрәтмәк ону әввәлчәдән дүзкүн өйрәтмәкдән чох-чох чәтиндир.

Шакирд тәләб олунан вәрдишләрә газандыгдан сонра бу вәрдишләр кет-кәдә даһа чох тәкмилләшәчәк вә бу она башга, даһа мүрәккәб бачарыг вә вәрдишләр әлдә әтмәйә имкан верәчәкдир.

Шакирд садә вәрдишләрдән даһа мүрәккәбләринә кечәркән ола биләр ки, мүрәккәб вәрдишн тәләб әтди-йи һәрәкәтләрин бә'зиләри садә вәрдишин һәрәкәтләринин эйни вә я садә вәрдишин һәрәкәтләринә яхын олсун. Айдындыр ки, бу, мүрәккәб вәрдишләрә йийәләнмәйә хейли көмәк әдәчәк. Одур ки, буну нәзәрә алараг шакирдләрнин истеһсалат тә'лими заманы еринә етирәчәкләри әмәли ишләр әлә сечилиб планлашдырылмалыдыр ки, һәмин әмәли ишләр бир сыра вәрдишләр системинин әмәлә кәлиб мөһкәмләмәсинә көмәк әтсин.

Тәчрүбә кәстәрир ки, вәрдишин кечирилмәси (садә вәрдишләрнин мүрәккәб вәрдишләрнин тәркибинә кечирилмәси) ашағыдакы шәртләр тә-

мин эдилдикдә даһа мүвәффәгий-йәтлә баша кәлир:

1. Ишләр мәзмун вә еринә етирмә тәрзләрилә бир-биринә яхын олдугда.

2. Ени тәшәккүл тапмага башла-ян вәрдишин әсасландығы әввәлки вәрдиш мөһкәм олдугда.

3. Вәрдишләр чох олдугда. Шакирд әмәли иш саһәсиндә әввәлләрдә (мәсәлән, мәктәб э'малатхана-сында ишләркән) нә гәдәр чох вәрдиш әлдә әтмиш олса о, ени вәрдишләри бир о гәдәр асанлыгла газана биләр.

Бүтүн бу дейиләнләрдән айдын олур ки, истеһсалат тә'лими кечән шакирдләрнин әмәли бачарыг вә вәрдишләр газанмасы ишинин мүвәффәгийәтлә нәтичәләнмәсиндә ишә биләваситә рәһбәрлик әдән устанын, фәһлә вә техникин бөйүк ролу вардыр. Белә ки, әмәли бачарыг вә вәрдишләрнин әлдә эдилмәсиндә тә'лиматын дүзкүн вә дигтәтлә верилмәсинин, нәзарәт эдилмәсинин, вәрдишләр системи ярадаркән әлвәришли иш сечилмәсинин (һазырла-начаг, үзәриндә ишләниләчәк һиссәләрин ардычыллыгынын дүзкүн мү-әййән эдилмәсинин) һәлләдичи әһәмийәти вардыр. Бунлар исә ишә рәһбәрлик әдән мүтәхәссис тәрәфиндән еринә етирилир. Бунунла янашы олараг яддан чыхармаг лазым дейил ки, вәрдишләр ярадылмасы үчүн тәмринләр һазырланан шейләр үзәриндә апарылмалыдыр.

Истеһсалат тә'лими алан шакирдләрнин иш вәрдишләри газанмасы просесиндә рәһбәр тәрәфиндән тә'лиматландырылмасы мүхтәлиф формаларда апарыла биләр.

Әмәк әһтиятлары гүввәләри мәктәпләриндә апарылан истеһсалат тәһсилинин методикасы әсас кәтүрүлсә, истеһсалат тә'лими кечән шакирдләрдә сечилмиш сәнәтә мүвафиг вәрдишләри яратмаг үчүн онлара тә'лиमत верилмәси ашағыдакы шәкилләрдә тәшкил олуна биләр:

1. Әкәр синиф шакирдләрнин һамысы эйни сәнәти (токарлыг, фрезерчилик вә с.) өйрәнирсә, бу һалда тә'лиमत бүтүн синифлә апарылыр,

йә'ни фронтал кириш тә'лиматы вериллир.

2. Әкәр синифдәки шакирдләрнин бир хиссәси бир сәнәти, о бири хиссәси башга бир сәнәти өйрәнирсә бу һалда тә'лима т һәр дәстәйә айрыча верилә биләр.

3. Фәрди тә'лима т вермәк.

4. Иш еринә етириләркән тә'лима т вермәк (чари тә'лима т).

5. Екун тә'лиматы (бу вә я башга иш еринә етирилдикдән сонра верилән тә'лима т).

Бунларын һәр бири илә айрылыг да таныш олар.

1. Фронтал кириш тә'лима т еринә етирилмәси тәләб олу нан бир груп ишин әввәлиндә вериллир. Тутаг ки, шакирдләр токар вә я фрезер дэзкаһында һәр һансы бир металдан мүййән хиссә һазырла малыдыр. Бу һалда рәһбәр (мүәллим) шакирдләрә һәмнин металын техноложки хусусийәтләри һаггында мә'лумат верир, шакирдләри дэзкаһын везифәси вә гурулушу илә таныш эдир. Рәһбәр (мүәллим) фронтал кириш тә'лиматы үчүн шифаһи шәрһин һагыл, изаһат формасындан, һәмчинин мүсаһибә үсулундан (шакирдләрнин метал һаггында физика вә химя дәрсләриндә, дэзкаһларын ишләмәсинин әлми принципләри һаггында исә физика дәрсләриндә, бу дэзкаһларын иши һаггында мәктәб э'малатханасында алдылары билийә әсасланараг) истифада эдә биләр.

Фронтал кириш тә'лиматы заманы әяни васитәләрдән (шәкил, схем, модел вә с.) кениш истифада эдилмәлидир. Бир тә'лима тда чохла иш тәрзинин изаһ эдилмәсинә вә көстәрилмәсинә йол верилмәмәлидир. Чүнки әйни заманда чох иш тәрзи изаһ эдилиб көстәрилдикдә, тәдричилик көзләнилмәдикдә шакирдләр вәрдишләр үчүн тәләб олунан гайдалары яхшы ядда сахлая билмирләр вә нәтичәдә дүзкүн вәрдишләр яранмасы иши чәтинләшир. Бир чох һалда исә шакирдләр изаһаты долашдырыр, янлыш, артыг һәрәкәтләр эдирләр ки, бу да дүзкүн вәрдишләр яранмасыны ләнкидир. Рәһбәр (мүәллим) исә артыг һәрәкәт

ләри арадан галдырмаг, дүзкүн олма ян һәрәкәтләри дүзәлтмәк үчүн артыг вахт сәрф әтмәли олар. Бу да өз нөвбәсиндә тә'лим ишинә зәрәр вурур.

Фронтал тә'лима т заманы рәһбәр (мүәллим) лазым олан һәрәкәтин нечә еринә етирилмәли олдуғуну көстәрдикдән сонра (һәрәкәт иш заманындакына нисбәтән чох аз сүрәтлә көстәрилмәлидир) ики-үч шакирдә бу һәрәкәти тәкрар әтдирмәлидир. Фронтал тә'лиматы шакирдләрә верилмиш изаһата, көстәрилмиш һәрәкәтләрә аид суал-чавабла екунлашдырмаг мәсләһәтдир.

2. Дәстә илә олан тә'лима т. Әкәр һәр дәстә бир сәнәтә йийәләнир вә буна мүвафиг олараг һәр дәстә бир дэзкаһы өйрәнир, бир нөв дэзкаһда чалышырса бу һалда да кириш тә'лиматы фронтал тә'лима тда олдуғу кими вериллир.

3. Чари фәрди тә'лима т дэзкаһда мүййән бир хиссәни һазырламаг үчүн лазым олан бу вә я башга вәрдишә йийәләнмәк процесиндә, йә'ни шакирдләр тәмрин эдәркән верилир. Әмәк бачарығы вә вәрдишләринин ярадылмасы үчүн тәмринләрин әсас олдуғу нәзәрә алынарса о һалда чари фәрди тә'лиматын бөйүк әһәмийәти айдын олар. Чари фәрди тә'лима т заманы тәмринин дүзкүн гайдалары көстәриллир. Тәмринин нечә олмасынын көстәрилмәси исә ашағыдакы гайдада олмалыдыр:

а) иш заманы шакирдләрнин әлинин нә вәзийәтдә олмасы рәһбәр тәрәфиндән яваш-яваш көстәрилир вә шакирд ишарә илә һәрәкәт әтмәйә өйрәдилир;

б) шакирд тәләб олунан сүрәтлә ишләйир;

в) һәрәкәт айры-айры элементләрә бөлүнүр вә һәр элемент арасында мүййән гәдәр фасилә вериләрәк онларын арасындакы әлагә тәһлил вә изаһ эдилир. Чари фәрди тә'лима т заманы рәһбәр (мүәллим) шакирдләри һәрәкәтләри дүзкүн еринә етирмәйә, материалы гәнаәтлә ишләтмәйә өйрәдир вә лазым олан әла вә изаһатлар верир.

Чари фәрди тәлима́т верәркән рәһбәр (мүәллим) һәрәкәтләрин еринә етирилмәсиндә бу вә я дикәр нөгсанын шакирдләрин һамысы тәрәфиндән бурахылдығыны мүәййән әдәрсә о һалда иши даяндырыб енидән фронтал кириш тәлиматы верә биләр.

4. Еку́н тәлима́ты һәр мәш-гәләдән вә я бир груп иш еринә етирилдикдән сонра кечирилир. Еку́н тәлиматында рәһбәр (мүәллим) көрүлмүш ишләрин нәтичәсини тәһлил әдир, иш заманы шакирдләрин йол вердикләри нөгсанлары вә онларын сәбәбләрини көстәрир. Еку́н тәлиматы заманы шакирдләрин дэзказы, иш аләтләрини нә вәзнийәтдә сахламасы, материалы гәнаәтлә ишләтмәси мәсәләсинә хүсуси фикир верилмәлидир. Белә тәлима́тларда шакирдләр тәрәфиндән һазырланмыш һиссәләрин кейфийәти хүсуси гейд әдилмәлидир, һәм дә шакирдләрә чидди тәләбкарлыг көстәрилмәлидир. Чүнки чидди тәләбкарлыг көстәрмәдән шакирдләрдә ишчинин

ән гиймәтли кейфийәтләриндән олан әмәк мәдәнийәти, ишә мәс'улийәтлә янашмаг, диггәтлилик, гәнаәтчилик тәрбийә этмәк олмаз.

Шакирдләрин истеһсалат тәлиминин тәшкилиндә мүвәффәгийәт газанмыш мәктәбләримизин тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдләрин истеһсалат тәлиминә мәктәбин мүнтәзәм рәһбәрлийи зәруридир. Ялныз мүнтәзәм вә дүзкүн рәһбәрлик тәмин әдилдикдә истеһсалат тәлими политехник тәһсилин тәләбләринә чаваб верәчәк истигамәтдә апарыла биләр. Буна көрә дә бир сыра мәктәб рәһбәрләри шакирдләрин истеһсалат тәлиминин тәшкили ишиндәки ағырлығы истеһсалатын үзәринә салмагла, бу ишә рәһбәрлик вә нәзарәти мүһәндис-техник вә усталарын өһдәсинә атмагла шакирдләрин истеһсалат тәлиминдә чидди нөгсанlara йол вермиш олурлар. Мүәллимләр тәлим-тәрбийә ишинин бүтүн саһәләринә олдуғу кими шакирдләрин истеһсалат тәлиминә дә там мәс'улийәтлә вә мүнтәзәм рәһбәрлик этмәлидирләр.

